

مروری بر تاریخچه اخلاق

همراه با گردآوری زمینه‌های گوناگون اخلاق

دکتر داریوش فرهود

عضو دائمی فرهنگستان علوم جهان سوم، تربیت

کلینیک ژنتیک تهران، میدان ولیعصر

چکیده

با گذر از تاریخچه کوتاهی از مصر، هند و ایران باستان و پرداختن به فلسفه اخلاق بر پایه پند و اندرز، به پیگیری مطالب با اشاره‌ای به نگرش کانت به خردورزی و اخلاق انجام شده است.

پس از اشاره به قانون پرسپول در لندن، همچنین نهضت اخلاقی آدلر در امریکا، نهضت فرهنگی-اخلاقی کویت در لندن، انتشار دو جلد کتاب از وستر مارک، به گردآوری مجموعه‌ای از زمینه‌های گوناگون اخلاق در فلسفه، علوم اجتماعی، علوم پزشکی و زیستی، علوم فنی و مهندسی، علوم زیست محیطی و بوم‌شناختی و بالاخره علوم اقتصادی، جمعاً هشتاد زمینه، پرداخته شده است.

کلید واژه‌ها: اخلاق فلسفی، اخلاق اجتماعی، اخلاق پزشکی و زیستی، اخلاق فنی و مهندسی، اخلاق زیست محیطی، اخلاق در اقتصاد.

سرآغاز

تنها راه کامیابی و نیکبختی جامعه، اخلاق‌مند کردن انسان‌هاست. گروه کثیری از دانشمندان برای اصلاح جامعه به سراغ رأس هرم (حاکمیت) رفته‌اند و عده اندکی نیز به قاعده هرم (مردم) توجه کرده‌اند (۱).

آموزه‌های اخلاقی ریشه در ۱۵۰۰ سال پیش از میلاد دارند. به طوری که در تاریخ آمده است ده فرمان مشهور موسی، میراث یک قبیله سامی است که به ازای هر ده انگشت دست، صادر شده تا به آسانی امکان یادآوری آنها وجود داشته باشد. این گونه فرمان‌های پنج‌گانه یا دهگانه در میان تمدن‌های قبل از دوران کتابت و آموزش انسان رایج بوده است (۲). در زمان داریوش پادشاه هخامنشی (۴۸۶ تا ۵۲۱ پیش از میلاد) کودکان از پوشش خدمات و حمایت اجتماعی بهره‌مند می‌شدند. دستمزد کارگران براساس مهارت و سن طبقه‌بندی می‌شدند. مادران از مرخصی و حقوق زایمان و نیز حق اولاد استفاده می‌کردند. حقوق زن و مرد برابر بود و زنان می‌توانستند کار نیمه رقت انتخاب کنند تا از

اخلاق در لغت، جمع واژه خلق و به معنی خوی‌ها است، از این رو دانش بررسی و ارزش‌گذاری بر خوی‌ها و رفتارهای آدمی، علم اخلاق نامیده می‌شود. انواع رفتارهای انسانی بر مبنای دو اصل، توارث (Behavioral Genetics) و تربیت (Promotion, Education) در افراد جامعه شکل می‌گیرند.

هر چند زمینه ژنتیکی در انتقال این صفات (ژنتیک کمی Quantitative Genetics) نقش مهمی دارد ولی عوامل محیطی (خانواده، مدرسه، رسانه و ...) در واقع عامل بروز و شکوفایی هر ویژگی اخلاقی (چه بد و چه خوب) در محیط است.

باران که در لطافت طبعش خلاف نیست

در دشت لاله روید و در شوره‌زار خس

دکتر داریوش فرهود: مروری بر تاریخچه اخلاق همراه با گردآوری زمینه‌های گوناگون اخلاق

قواعد در آن‌ها بیان شده در توجه به پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک از گذشته قبل از اسلام به ارث رسیده است (۵).

قاعده کلی (پند و ارز) بیان اساس تفکر اخلاقی ایرانی و ابراز بالاترین احترام به اختیار انسان بود که عمدتاً حکام را مورد خطاب قرار داده و روی توانایی تأمل که باید به هوشیاری شکل بگیرد و آینده‌نگری (تدبیر) تأکید شده بود. به خصوص انتظار می‌رفت فرد نتایج و عاقبت اعمال توصیه شده را از چندین بعد پیش‌بینی کند: کامیابی یا ناکامی، خوشبختی یا بدبختی، سود شخصی (مصلحت) و از این قبیل. اخلاقیات به عنوان مبانی چگونه زیستن در جامعه شناخته شده بودند (فرهنگ، ادب) و رفتارها براساس آن‌چه که جامعه وقت، مناسب آرامش خود (شایسته، رواء، سزا، درخور) حکم می‌کرد، تنظیم می‌شدند. آن‌چه مردم عامی قبول نداشتند، بیش از هر چیز سرکوبگر رفتارهای افراد خاص بود و انسان با اخلاق را از انسان بی‌اخلاق از طریق خودداری وی از آزار و زیان رسانیدن به دیگران شناسایی می‌کردند (۵). حتی سخن گفتن از رفتار اخلاقی خود موضوع اعتقاد به اختیار را در خود نهفته دارد.

انسان همواره با مجموعه‌ای از انتخاب‌ها روبه‌رو است، اگر هر اتفاقی تقدیر و مقدر دانسته شود، پس انسان نیازی به ملاحظات اخلاقی ندارد. پیش‌تر در ادبیات اندرزی کهن فارسی که در آن سعی و کوشش پیوسته در مقابل تقدیر، قضا و بخت قرار داشته، مغایرت اخلاقیات با تقدیر غیرقابل اجتناب را روشن کرده است.

تقدیر همواره بر این اشاره دارد که انسان محدود و مجبور به نتایج وقایع مقدر است، ولی با وجود این، ملکوت، مواقع مناسب و فرصت‌ها را که انسان اگر هوشیار و کوشا باشد می‌تواند آن‌ها را شکار کند، بر سر راه دل‌های آماده و مساعد قرار می‌دهد که او بتواند از این راه نتایج نوبی را خلق کند (۵).

به نظر امانوئل کانت (Emanuel Kant)، فیلسوف سرشناس آلمانی (۱۷۲۴ تا ۱۸۰۹ میلادی) خردورز بودن به معنای عمل کردن برابر با قوانین عمومی است و نیز این‌که قوانین اخلاقی آن قوانینی هستند که به طور گسترده‌ای مورد قبول و پیروی انسان‌های خردمند باشند. بنابراین اگر انسانی اخلاقی باشد، خردمند و در همان معنا آزاد نیز هست. فضیلت، تنها شادی نیست، بلکه عظمت، آزادی و والایی انسان است. منفعت و فضیلت اخلاقی (اراده نیک،

عهده وظایفی که در خانه داشتند برآیند. همچنین هرودوت تاریخ‌نویس یونانی می‌نویسد: داریوش بزرگ پادشاه پارسی، یونانیان را به حضور فراخواند و از آنان پرسید در برابر دریافت چه مبلغی حاضرند اجساد پدران خود را بخورند، آن‌ها به هیچ قیمتی حاضر به انجام این کار نشدند، سپس داریوش عده‌ای از مردم هند را حاضر نمود که بنا بر سنتی دیرینه به چنین کاری می‌پرداختند، از آن‌ها پرسید به چه قیمتی حاضرند به جای خوردن این اجساد آن‌ها را بسوزانند، ولی هندی‌ها به هیچ قیمتی حاضر به این کار نشدند، سپس هرودوت این روایات و خلق و خوی بدیهی را مطرح می‌سازد که هر ملتی آداب و سنن خود را بهترین رسوم می‌داند، هرچند آن آداب و رسوم به نظر دیگران نه اخلاقی باشند و نه عقلانی (۲).

آنچه تاریخ شناخته شده و مدون فرهنگ انسانی نشان می‌دهد، زرتشت نخستین کسی است که در برترین پایه به ارزش‌های والای اخلاقی اندیشیده و با زبانی آسمانی درباره آن‌ها سخن گفته است. سخنان و اندیشه‌های زرتشت بسیار بلند و ارجمند است تا بدان‌جا که از دوران باستان دوستداران افلاطون برای ستایش او، وی را با زرتشت می‌سنجیدند و فیلسوف نام‌آور آلمانی نیچه از زرتشت در نقش "آفریننده اخلاق" سخن می‌گوید (۳).

دستورات مربوط به حفظ و صیانت از آزادی و کرامت انسان و اخلاق و آیین حکمرانی، آزادی مردم و احترام راستین به حقوق انسان‌ها و ادیان و قومیت‌های گوناگون را (سال ۵۳۸ پیش از میلاد) در منشور کوروش بزرگ ملاحظه می‌کنیم که هنوز هم آموزه‌های حقوق بشر تضمینی به این زیبایی و گفتاری به این دلنشینی عرضه نکرده‌اند (۴).

آثار نویسندگان فارسی زبان بیش از ده قرن به نوازش روح و ذهن خوانندگان خود در موضوعات مربوط به علم اخلاق و اخلاقیات روزمره پرداخته‌اند. پیکره اصول اخلاق عملی به عنوان بخشی از ادبیات فارسی به خوبی نمایان است. بزرگانی همچون فردوسی، مولانا، حافظ، نظامی گنجوی و ... به موضوعاتی از طیف اخلاق تا علم اخلاق، تشویق فرد برای یافتن معنای زندگی نه آزار انسان‌ها اختصاص داده بودند. برای مثال سعدی ابتدا بوستان را در سال ۶۵۵ ه خ (۱۲۵۷ م) و سپس گلستان را در سال ۶۵۶ ه خ (۱۲۵۸ م) نوشت و به این وسیله از تفکر کهن، اخلاق ایرانی نمونه‌ای بسیار عالی و کم‌نظیر ارائه کرد (۵).

برخی نویسندگان جدید بر ارتباط تفکر اخلاقی ایرانی در دوره ساسانیان با قرون وسطی تأکید کرده‌اند همچنین ارتباط با قواعد کلی و نیز قالبی که این

فصلنامه‌ی اخلاق در علوم و فناوری، شماره‌های ۱ و ۲، بهار و تابستان ۸۶

ممنوعیت‌های غذایی، علاقه به موجوداتی غیر از انسان، وظیفه بشر درباره درگذشتگان و نیز خدایان، اشاره نموده است (۶). جذابیت فرهنگ اخلاقی در میان جوانان با تأسیس اردوگاهی در سال ۱۹۰۱ در نیویورک ثابت شد. جامعه اخلاقی نیویورک در سال ۱۹۴۶ اردوگاه‌هایی جهت حقوق شهروندی برپا کرد و هر تابستان گروهی از جوانان از هر نژاد، طبق، حرفه و گروه سیاسی و اجتماعی گرد هم می‌آمدند تا از طریق زندگی و مطالعه در کنار هم درباره آزادی همراه با احترام به حقوق دیگران مطالبی را فراگیرند (۷).

هر پزشک، دانشمند و پژوهشگر و به‌طور کلی هر انسانی باید قداسات اخلاقی و نیک‌اندیشی را در درون فکر خود پرورش داده باشد و گرنه، قوانین و مقررات هرگز نخواهند توانست او را به این ملاحظات اخلاقی مجبور کنند. این امر مهم و بنیادی، نیاز به آموزش از دوران کودکی و از دامن خانواده تا مدرسه و دانشگاه و اجتماع را نشان می‌دهد. فراگیری رفتارهای اخلاقی گام اول است، ولی پذیرفتن و باور داشتن ارزش‌های نیک، آغاز کردار اخلاقی خواهد بود.

تاکنون دایره‌المعارف‌ها و دانشنامه‌های متعددی (بیش از بیست دوره) در حوزه‌های متفاوت اخلاق در جهان نوشته شده است.

گردآوری مجموعه‌ای از موضوعات و زمینه‌های گوناگون اخلاق در فلسفه، علوم اجتماعی، علوم پزشکی و زیستی، علوم فنی و مهندسی، علوم زیست محیطی و بوم‌شناختی و بالاخره علوم اقتصادی، از چند سال گذشته فکر و کوشش نگارنده را به خود جلب کرده است. گردآوری حاضر نشان می‌دهد، چگونه اخلاق در کاربردهای متفاوت در کلیه امور زندگانی انسان امروز رایج و تأثیرگذار است. در هر کدام از این زمینه‌ها و شاخه‌های اخلاق تاکنون در جهان چندین کتاب به چاپ رسیده و ده‌ها و صدها پژوهش انجام شده است.

سپاسگزاری

بدین‌وسیله از مدیریت محترم و همکاران صمیمی بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی به خاطر اجازه استفاده از کتابخانه بنیاد و نیز همکار دانشمند سرکار خانم دکتر طاهره صفارزاده برای مطالعه متن مقاله، سپاسگزاری می‌شود.

نیک‌خواهی) برترین خیر است و در برابر آن کلیه ارزش‌های دیگر فرعی هستند (۶).

در سال ۱۸۰۳ میلادی توماس پرسیوال (Tomas Persival)، پزشک، فیلسوف و نویسنده سرشناس انگلیسی در شهر منچستر، قانون (اخلاقیات پزشکی) خود را منتشر کرد.

در سال ۱۸۴۷ نخستین جلسه انجمن پزشکان آمریکا در فیلادلفیا " اصول اخلاق پزشکی آمریکا" را با الهام گرفتن از همان قانون پرسیوال به تصویب رساند که به ترتیب در سال‌های بعد و دست آخر در سال ۲۰۰۱ در آمریکا مورد تجدید نظر قرار گرفت.

در آمریکا نهضت فرهنگ اخلاقی توسط فلیکس آدلر (Felix Adler) تأسیس شد. وی اولین جامعه اخلاقی را با فراخوان یک صد رهبر، شخصیت اجتماعی و فرهنگی در تاریخ ۱۵ ماه می سال ۱۸۷۶ در نیویورک بنیان نهاد. از آن پس جوامع دیگری در شیکاگو ۱۸۸۲، فیلادلفیا ۱۸۸۹، یکی پس از دیگری در شهرهای آمریکا تشکیل شدند. بیش از ۳۰ جامعه اخلاقی در ایالات متحده آمریکا که هر کدام حدود ۶۰۰۰ عضو دارند که بیش از نیمی از آنها را زنان و جوانان تشکیل می‌دهند، وجود دارد (۷).

در سال ۱۸۸۶ استانتون کویت (Stanton Coit) به اتفاق چند همکار امریکایی خود نهضت فرهنگی- اخلاقی را در لندن بنا نهاد که از همان ابتدا تأثیر بسیار مهمی در اصلاح جامعه آن روز لندن، برجای گذاشت.

در آغاز قرن بیستم، ادوارد وستر مارک (Edward Westermarck) اثر خود را تحت عنوان "ریشه‌ها و شکل‌گیری دیدگاه‌های اخلاقی" در دو جلد منتشر کرد (۱۹۰۶ و ۱۹۰۸) و طی آن تفاوت‌های جوامع در زمینه موضوعاتی از قبیل نادرست بودن کشتار به هر دلیل و انگیزه (از جمله کشتار در جنگ، کشتن انسان‌ها برای رهایی آنها از درد و عذاب بیماری‌های علاج‌ناپذیر، خودکشی، عملیات انتہاری، ترور، کشتن نوزادان، سقط جنین، قربانی کردن، دوئل) مورد بررسی قرار داد. وستر مارک همچنین به مسائلی مانند حمایت از کودکان و سالمندان، فقرا، انواع مختلف رابطه جنسی مجاز، جایگاه و حرمت زنان، حق مالکیت، سرقت، برده‌داری، راستگویی، محدودیت‌ها و

دکتر داریوش فرهود: مروری بر تاریخچه اخلاق همراه با گردآوری زمینه‌های گوناگون اخلاق

زمینه‌های گوناگون اخلاق

(کلیه حقوق معنوی این گردآوری محفوظ است)

علوم اجتماعی

۱. آموزش و گسترش اخلاق

(Education and Promotion of Ethics)

۲. اخلاق در آموزش (Ethics in Education)

۳. اخلاق در/و خانواده (Ethics in/and Family)

۴. اخلاق در مدرسه (Ethics in School)

۵. اخلاق دانشگاهی (Academic Ethics)

۶. اخلاق در/و جامعه/ اخلاق اجتماعی

(Ethics in/and Community/Social Ethics)

۷. اخلاق و رفتارهای اجتماعی

(Ethics in Social and Public Behaviours)

۸. اخلاق جنسی (Sexual Ethics)

۹. اخلاق و حقوق بشر (Ethics and Human Rights)

۱۰. اخلاق و حقوق کودکان (Ethics and Children's Rights)

۱۱. اخلاق و حقوق جوانان (Ethics and Youth's Rights)

۱۲. اخلاق و حقوق زنان

(Ethics and Women's Rights)

۱۳. اخلاق و حقوق سالمندان

(Ethics and Elderly's Rights)

۱۴. اخلاق در اطلاع‌رسانی (Info-Ethics)

۱۵. اخلاق و رسانه‌ها (Ethics and Media/-TV)

۱۶. اخلاق در نگارش و نشر

(Ethics in Writing and Publication)

۱۷. اخلاق حرفه‌ای/ اخلاق و حرفه

(Professional Ethics/Ethics and Professions)

۱۸. اخلاق و نژادها/ تبعیض نژادی

(Ethics and Ethnicity/-Racism)

۱۹. اخلاق در/و برنامه‌ریزی/ مدیریت

(Ethics in/and Planning/-Management)

۲۰. اخلاق در تاریخ‌نگاری (Ethics in Historiography)

۲۱. اخلاق در/و هنر (Ethics in/and Art)

۲۲. اخلاق در/و تمدن (Ethics in/and Civilization)

۲۳. اخلاق و باستان‌شناسی/ میراث فرهنگی

(Ethics and Archeology/-Cultural Heritage)

۲۴. اخلاق و قانون (Ethics and Law)

۲۵. اخلاق در/و حکمرانی (Ethics in/and Governance)

۲۶. اخلاق و سیاست (Ethics and Politics)

۲۷. اخلاق و پلیس (Ethics and Police)

۲۸. اخلاق در/و نظامی‌گری/ جنگ (Ethics in/and Militarism/-War)

۲۹. اخلاق در/و عدالت/ قضا (Ethics in/and Justice/-Judgment)

۳۰. اخلاق در/و تفریحات و سرگرمیها

(Ethics in/and Amusements and Hobbies)

۳۱. اخلاق در گوناگونی فرهنگی (Ethics in Cultural Diversity)

۳۲. اخلاق و مهاجرت/ فرار مغزها

(Ethics and Migration/-Brain Drain)

علوم فلسفی

۱. تاریخچه اخلاق (History of Ethics)

۲. اخلاق در اندرزنامه‌ها (پندنامه‌ها) فارسی/ سوگندنامه‌ها

(Ethics in Persian Advice Writing/-Written Oath)

۳. اخلاق در/و ادبیات (Ethics in/and Literature)

۴. فلسفه اخلاق (Philosophical Ethics/Philosophy of Ethics)

۵. اخلاق در/و دین (Ethics in/and Religion)

فصلنامه‌ی اخلاق در علوم و فناوری، شماره‌های ۱ و ۲، بهار و تابستان ۸۶

علوم پزشکی و زیستی

۳. اخلاق در پژوهش (Ethics in Research)
۴. اخلاق در مهندسی (Ethics in Engineering)
۵. اخلاق در/و صنعت (Ethics in/and Industry)
۶. اخلاق در توسعه پایدار (Ethics in Sustainable Development)
۷. اخلاق در/و فناوری نانو (Ethics in/and Nanotechnology)
۸. اخلاق در انرژی و فناوری هسته‌ای (Ethics in Nuclear Energy/-Technology)

علوم زیست‌محیطی و بوم‌شناختی

۱. اخلاق زیست‌محیطی/ - بوم‌شناختی (Environmental Ethics/Ecological-)
۲. اخلاق در/و مصرف/ - مدیریت آب (Ethics in/and Water Consumption/-Management)
۳. اخلاق و آلودگی هوا (Ethics and Air Pollution)
۴. اخلاق و آلودگی صوتی (Ethics and Noise Pollution)
۵. اخلاق و زباله/ - مدیریت زباله (Ethics and Wastes/-Waste Management)
۶. اخلاق و منابع طبیعی (Ethics and Natural Resources)
۷. اخلاق در/و مصرف معادن/ - مدیریت معادن (Ethics in/and Mine Consumption/-Mine Management)
۸. اخلاق در/و مدیریت بلایا (Ethics in/and Disaster Management)
۹. اخلاق و کشاورزی/ - گوناگونی گیاهی (Ethics and Agriculture/-Plant Diversity)
۱۰. اخلاق در/و جنگل‌داری (Ethics in/and Forestry)
۱۱. اخلاق در/و شهرداری (Ethics in/and Municipality)
۱۲. اخلاق در/و مدیریت شهری (Ethics in/and Urban Management)
۱۳. اخلاق در هوا و فضا (Outerspace Ethics/Cosmo Ethics)

۱. اخلاق زیستی (Bioethics)
۲. اخلاق پزشکی (Medical Ethics)
۳. اخلاق در ژنتیک پزشکی (Ethics in Medical Genetics)
۴. اخلاق در ژنتیک (شبه‌سازی، موجودات دستکاری‌شده ژنتیکی، سلول‌های بنیادی، مهندسی ژنتیک... (Ethics in Genetics (Cloning, GMO, Stem Cells, Gene Engineering, etc.)
۵. اخلاق در پزشکی جایگزین/ سنتی/ گیاهی (Ethics in Alternative Medicine /Traditional-/Herbal-)
۶. اخلاق در مدیریت بهداشتی/ - مراقبت‌های بهداشتی (Ethics in Health Administration/-Health Care)
۷. اخلاق پرستاری (Nursing Ethics)
۸. اخلاق در آموزش استثنایی/ - و معلولیت (Ethics in Exceptional Education/- and Disability)
۹. اخلاق و بیماری‌های عفونی/ - واگیر (Ethics and Infectious/-Communicable Diseases)
۱۰. اخلاق در/و بهداشت روان (Ethics in/and Mental Health)
۱۱. اخلاق در ورزش (Ethics in Sport)
۱۲. اخلاق و مصرف/ - صنایع/ - فناوری غذا (Ethics and Food Consumption/-Industry/-Technology)
۱۳. اخلاق و صنایع دارویی/ اخلاق دارویی (Ethics and Pharmaceutical Industry/Pharmacoethics)
۱۴. اخلاق و رفاه/ - حقوق/ - گوناگونی جانوران (Ethics and Animal Welfare/-Rights/-Diversity)
۱۵. اخلاق در زمینه مرگ/ پایان زندگی (Ethics in Death's Domain/End of Life)

علوم فنی و مهندسی

۱. اخلاق در علم و فناوری (Ethics in Science and Technology)
۲. اخلاق در فناوری اطلاعات/ - فناوری اطلاعات و ارتباطات/ - رایانه (Ethics in IT/-ICT/-Computing)

دکتر داریوش فرهود: مروری بر تاریخچه اخلاق همراه با گردآوری زمینه‌های گوناگون اخلاق

علوم اقتصادی

۱. اخلاق در بازرگانی و تجارت-/بازاریابی

(Ethics in Commerce and Business/-Marketing)

۲. اخلاق در/و تبلیغات (Ethics in/and Advertisement)

۳. اخلاق در/و جهانی شدن/اخلاق جهانی

(Ethics in/and Globalization/-Global Ethics)

۴. اخلاق و توزیع درآمد

(Ethics and Income Distribution)

۵. اخلاق در/و سرمایه اجتماعی (Ethics in/and Social Capital)

۶. اخلاق و بیمه (Ethics and Insurance)

۷. اخلاق در/و بانکداری

(Ethics in/and Banking)

منابع

۴. مرادی غیاث‌آبادی رضا. منشور کوروش هخامنشی. چاپ چهارم. چاپ پژوهش‌های ایرانی. ۱۳۸۳.

5. De Foucheour CH, Ethics, in Encyclopedia Iranica, edited by Ehsan Yarshater, New York: Columbia University 1999, Vol. V, p. 3-7.

6. Edwards P. Ethics, in Encyclopedia of Philosophy, New York, MacMillan 1967, p. 81-112.

7. Garner TR. Ethics, in Encyclopedia Americana, International ed, Grolier Incorporated 1992, Vol. 22, p. 610-619.

۱. فرهود داریوش. سخنی پیرامون اخلاق، در مجموعه مقالات بزرگداشت استاد دکتر حسین حکمت، ناشر: فرهنگستان علوم پزشکی ایران ۱۳۸۶، ص ۵۸ تا ۶۶

2. Britannica: p.s. 1. Ethics, the new Encyclopedia Britannica, Vol. 18, 15th ed, Encyclopedia Britannica, Inc., 1993, p. 492-521.

۳. نقیب‌زاده میرعبدالحسین. درآمدی به فلسفه. چاپ سوم. انتشارات طهوری. ۱۳۷۵.